

ТАРАС ШАЎЧЭНКА: НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ХАРАКТАРАЛОГІЯ, ЗАПАРОЖСКАЕ КАЗАЦТВА І ТВОРЧЫ МЕТАД ПІСЬМЕННІКА

Увесь даперабудоўчы перыяд гуманітарных навукі ў СССР былі абмежаваны ў правах даследавання нацыянальнай праблематыкі. Адсюль і вынікаюць найгалоўныя складанасці шаўчэнкаўскага літаратуразнаўства, неабходнасць новага падыходу да комплексу пытанняў «нацыя – гісторыя – перспектывы». Адна з важных задач – правільнае прачытанне гісторыясофскага нападунення твораў Шаўчэнкі, што дазваляе прафесійна ацаніць і мастацкія вартасці літаратурнай спадчыны Кабзара.

Неабходнасць асобнага разгляду першага канцэпту як асобнай праблемы звязаны з афіцыйна навязаным у савецкія гады вобразам Шаўчэнкі-рэаліста. У падручніках па гісторыі літаратуры гаварылася, што Шаўчэнка, пераадольваючы рамантычнае светаадчуванне, свядома ішоў да рэалізму. І ў гэтым бачыліся прыкметы яго сталення, узмужнення, развіцця. Аднак нельга ігнараваць ні творчасць пісьменніка, ні прыроду таленту паэта, якая звязана з асаблівасцямі нацыянальнай псіхікі, што рэалізавалася ў творах паэта менавіта пераважна праз рамантычныя сродкі пісьма.

Фальсіфікацыя творчасці Шаўчэнкі адбывалася пад ціскам кампартыйцаў. Уся светапоглядная сістэма ў СССР была пастаўлена ў залежнасць ад ідэалогіі яе кіраўнікоў. Матэрыялізм разглядаўся як адзіна правільны падыход да асэнсавання законаў прыроды і грамадства. Адпаведна і мастацтва павінна было абапірацца выключна на пазітывізм матэрыялістычнага светапогляду. У адпаведнасці з пастулатамі навуковага матэрыялізму, адзіна правільным і перспектыўным лічыўся метада крытычнага рэалізму, а, пачынаючы з 1934 г., усё павінна было быць падначалена патрабаванням сацыялістычнага рэалізму. У межах гэтых законаў фармавалася савецкая літаратуразнаўчая і крытычная думка, у адпаведнасці з гэтымі патрабаваннямі павінен быў разглядацца і працэс станаўлення літаратуры ў XIX ст. Сённяшняе, новае прачытанне творчасці Кабзара, паказваючы глыбіню дэфармацыі і вобраза паэта, і яго думак, набліжае нас да сапраўднага разумення паэта.

Шаўчэнка – нацыянальны творца і выразнік нацыянальнага менталітэту. Паводле навішых даследаванняў, у тым ліку айчынных і замежных, у галіне сацыялогіі, культуралогіі, філасофіі і гісторыі, з улікам геапсіхічных, гістарычных, сацыяпсіхічных, культурамарфічных асаблівасцей, навукоўцы ў характаралогіі ўкраінскага народу вызначаюць некалькі вядучых рыс. Сумарная характарыстыка ўкраінцаў выглядае наступным чынам. Украінец уяўляе сабою тып пачуццёвага чалавека, а гэта азначае – *чалавека афекту*. Таму ўкраінца можна назваць *лірычна-драматычным чалавекам*. І геаграфічная прастора, і тыя падзеі, якімі была запоўнена на працягу стагоддзяў гэта прастора, абумовілі дапасаванасць да ўкраінцаў паняцця памежнасці. Размяшчэнне ўкраінскай тэрыторыі паміж

захопніцкім Захадам і стэпавым ваяўнічым драпежніцкім Усходам, якія час ад часу то з аднаго боку, то з другога ішлі на Украіну з войнамі, узмацняла сітуацыю памежнасці. Пры такіх умовах сэнсам жыцця становіўся не клопат пра само існаванне, а нейкая вышэйшая мэта. Трансцэндэнтнасць украінскага быцця сканцэнтравана выявілася ў рыцарска-казацкай супольнасці. Фармаваўся тып чалавека, які прызнаваў волю і адначасна кіраваўся законамі барацьбы – за зямлю, за веру, за гонар, за пабрацімства. Ён знайшоў сваю рэалізацыю ў казаках-запарожцах, якія спавядалі *хрысціянска-рыцарскія* ідэалы быцця. Заканамерна, што для вызначэння ўкраінскай нацыі выкарыстоўвалася назва *«казацкая нацыя»*.

З другога боку, украінская нацыя была традыцыйна хлебаробскай і сялянскай. Зразумела, што абстрактныя паняцці і канкрэтнасць навук не мелі для людзей першаснага значэння. На першы план выходзілі сацыяльныя і эстэтычныя каштоўнасці. Вялікі ўплыў на фармаванне чалавека мела хрысціянства, вера, царква. А гэта ўсё, у сваю чаргу, уздзейнічала на ўнутраны, гуманістычны, духоўны свет чалавека, які вызначаўся *этычна-рэлігійнымі* законамі.

Нарэшце, трэцяя прычына, у залежнасці ад якой знаходзіўся працэс фармавання характару ўкраінцаў. Для псіхікі ўкраінцаў, як і для кожнай заняволенай нацыі, характэрны комплекс меншавартасці. «Тиск історико-політичних обставин і інтроверсія украінської психіки, її звернення до нутра більше, ніж у світ, створюють такий збіг обставин, що поширює комплекс меншовартості до меж спільного комплексу украінської збірноти», – пазначаюць вучоныя (А. Кульчыцкі). Нерэалізаванасць памкненняў узмацняе незадаволенасць, якая пераходзіць у комплекс крыўды. Комплекс крыўды параджае далейшыя наступствы. Узнікаюць некалькі вядучых тэндэнцый. Адна з іх рэалізуецца ў тым, што людзей, перапоўненых пачуццём крыўды, ахоплівае стан мройніцтва з верай у прыход новага «рахманага царства праўды». У псіхіцы фарміруецца схільнасць да *этычна-ідылічнага, рамантычнага* ідэалу. Узмоцненая падсвядомым пачаткам на індывідуальным узроўні, тэндэнцыя да надкампенсацыі магла прыводзіць або да праяваў самаахвярнасці, або да стварэння арэолу пакутніцтва. Калектыўнае падсвядомае, пры адсутнасці ўмоў, спрыяльных для выяўлення намоўленага супраціву, выказвае рэакцыю на ціск звонку праз праявы рэактыўнай агрэсіўнасці.

У паяднасці ўсіх вядучых тэндэнцый і выяўляецца найбольш тыповое ў характарыстыцы ўкраінскай нацыі, вымалёўваецца тып украінца. Для ўкраінцаў вельмі важная сувязь з роднай зямлёй, галоўным гаспадаром якой яны бачаць Бога. Іх ментальнасць моцна залежыць ад нацыянальнага гістарычнага мінулага, фальклорная творчасць украінцаў раскрывае іх імкненне да гераізацыі казакоў-запарожцаў, культу барацьбіта. Адначасна вусная народная творчасць раскрывае тое, што ўкраінцы – гэта рамантыкі-мройнікі. Засяроджанасць на ўнутраным свеце, на душы, выяўляецца ў рэлігійнасці ўкраінцаў, у акцэнце на інтуіцыю, у мягкасці характараў, лірычнасці, задушэўнасці песеннага рэпертуру.

З гісторыі развіцця сусветнай культуры мы ведаем, што менавіта эпоха рамантызму прынесла запатрабаванасць у сістэматызаваным асэнсаванні нацыянальнага характару як цэласнасці. На ўкраінскай мастацкай глебе росквіт рамантызму адбываўся ў XIX ст. Тарас Шаўчэнка, як ніхто іншы, у сваёй творчасці змог поўна выявіць асаблівасці ментальнасці ўкраінцаў. Шаўчэнка выявіў сябе як рамантык не толькі ў пісьменстве, але і ў сваёй спадчыне мастака, у жывапісе. У дадатак да гэтага заўважым, што і ў самім Тарасе Шаўчэнку можна убачыць узор скандэнсаванага нацыянальнага характару.

Гаворачы пра творчы метады Шаўчэнкі, адзначым, што пісьменнік шырока і бесперапынна карыстаўся з палітры рамантыкаў. Элементы рэалізму толькі ўвыразнівалі яго індывідуальны аўтарскі почырк.

У аснове творчасці Шаўчэнкі знаходзяцца рамантычныя светапоглядныя прынцыпы і мадэлі мыслення. Сваю Украіну Шаўчэнка ўспрымаў як дынамічны касмічны арганізм, які пазнаць магчыма толькі на ірацыянальна-інтуітыўным узроўні, бо Украіна – як адвечная тайна і загадка. Шаўчэнка не абавіраецца на логіку мыслення, не шукае разумовых першапрычын рэчаіснасці. Для рамантыкаў дух з'яўляецца тым крэатыўным чыннікам, які дзейнічае ў прыродзе і грамадстве. Адпаведна, творы Шаўчэнкі не вырастаюць менавіта з фактаграфічнасці, як у рэалістаў. У той жа час, яны не напоўнены толькі вымыслам, фантазіяй, як у звычайных рамантыкаў. У Шаўчэнкі роля мастацкага ўяўлення шырэйшая і глыбейшая. Для яго фантазія і вымысел – гэта спосабы пазнання жыццёвых працэсаў і рэалізацыя іх пазнання. Як і ў рамантыкаў, у Шаўчэнкі сутнасць творчасці скіравана ў сферу суб'ектыўнага, духоўнага, эмацыянальнага, у складаны ўнутраны свет чалавека, які напоўнены драматычнымі перажываннямі.

Так, даследчыкі лічаць, што адна з магістральных тэм лірычных твораў Шаўчэнкі – тэма змагання героя з доляй. Адназначнасць фатальнага вырашэння канфлікту, на іх погляд, цалкам адпавядала народнапесенным жанравым канонам «думкі» (Н. Чамата). Актывізацыя лірычнага перажывання героя прыводзіць да перадачы розных адценняў яго душэўнага стану. А гэта, у сваю чаргу, спрыяе развіццю элегічнага жанру, стварэнню медытатыўнай лірыкі. Як і належыць рамантыку, Шаўчэнка адлюстроўвае «раздвоенасць свядомасці», калі адбываецца супрацьпастаўленне сэрца і думкі – розуму. Паказальна, што ў Шаўчэнкі знаходзім некалькі твораў пад назвай «Думка», у якіх гучаць рамантычныя матывы пошуку долі-лёсу.

Калі ж сферай зацікаўленасці паэта становіцца вонкавы свет, то тут ён скіроўвае сваю ўвагу на мясцовы каларыт і гістарычнага чалавека. Фактычна, у большасці твораў Шаўчэнкі гэтыя рысы знаходзяцца ва ўзаемадапаўненні. Некалі ў савецкім літаратуразнаўстве прымусова размяжоўваліся прыкметы «рэакцыйнага» і «прагрэсіўнага» рамантызму, калі выступалі ў творах праяўленні супрацьстаяння паміж марай і рэчаіснасцю, паміж героямі і акружэннем, паміж ідэалам і сацыяльнай фармацыяй. Адносна Шаўчэнкі прынята было падкрэсліваць, што ён, як пісьменнік-рэвалюцыянер, быў прагрэсіўным рамантыкам, таму што паставіў літаратуру ў цесную сувязь з

жыццём народу, узяў яе ролю ў барацьбе з сацыяльным злом, яго рамантызм пракладаў шлях рэалізму і народнасці. Сёння пра Шаўчэнку мы можам гаварыць як пра поўнага рамантыка, які ў сваёй творчасці спалучыў усе галоўныя прыкметы рамантычнага метаду. Сярод тых, якія павінны быць адзначаны, – гэта выкарыстанне тэматыкі, вобразаў, матываў нацыянальнага фальклору. А таксама арыентацыя на паэтыку вуснай народнай творчасці.

Вершаформа ў Шаўчэнкі вырастае з народнай, ён віртуозна карыстаецца каламыйкавым вершам, рытмамі калядных песень. З традыцыйнай народнай песні паэт бярэ ўнутраную рыфму, узбагачаючы яе, уводзіць разнастайныя прыблізныя рыфмы. Ён пашырае магчымасці фальклорных прыёмаў – пастаянных эпітэтаў і параўнанняў, персаніфікацыі, метафар, псіхалагічных паралелізмаў, анафары, градацыі, фразеалагізмаў і інш. У стылёвым плане яго творы нагадваюць песню, адсюль музычнасць яго вершаў. Шаўчэнкі лічыцца адным з найбольш музычных паэтаў свету, бо лірыка яго насычана народна-песеннай рытміка-інтанацыйнай мелодыкай. Прыкметы рамантызму праяўляюцца ў жанравым афармленні твораў – паэт шмат стварыў наслідаванняў народнай песні, балады. Паводле народна-песеннага прынцыпу ствараюцца вобразы баладнага жанру – «Лілея», «Тополя» і інш. Прысутная ў творах паэта і рамантыка жахаў. Па прынцыпу байранічнай, рамантычнай паэмы напісаны цэлы шэраг яго твораў, такіх як паэмы «Катерина», «Гайдамаки», у якіх вялікае месца займаюць лірычныя адступленні аўтара. Нарэшце, з фальклорам звязана сімволіка Шаўчэнкі. Гэта і рамантычны вобраз-сімвал «ненькі Украіны», і вобраз кабзара-песняра-прарока – «Перебендя», «Тризна», «Чигирине, Чигирине». Як сімвал барацьбіта падаецца ў Шаўчэнкі вобраз Праметэя – «Кавказ». Асобныя матывы яго лірычна-спавядальных і медытатывных твораў таксама рамантычныя – сіроцтва, каханне, самотнасць, туга па маладосці і інш. Рамантычным пафасам гераізму апавіты многія героі Шаўчэнкі. Зрэшты, і гістарычныя матывы раскрываюцца з выкарыстаннем рамантычных прыёмаў – праз гіпербалічнае, эмацыянальна-экспрэсіўнае перабольшанне.

Асноўныя паняцці, на якіх здзяйснялася творчасць Шаўчэнкі – гэта нацыянальныя сімвалы. «Слава» – нацыянальная традыцыя. «Слова» – нацыянальная культура. «Праўда» – агульналюдскае гуманістычнае патрабаванне. Нельга не пагадзіцца з Д. Чыжэўскім, які справядліва адзначыў наступнае: «Відповідно до цих трьох вартостей Шевченко оцінює події, людей минулого і сучасного й усе на світі. Він вірить у перемогу цих вартостей в майбутньому і закликає своїх сучасників до боротьби за них («відродження», «пробудження», або «воскресіння» України)». Праз усю творчасць Шаўчэнкі праходзіць яго рамантычны светапогляд. Гэта рэалізуецца праз рамантычна абвостраны канфлікт, праз ідэалізацыю казацтва. Дарэчным тут будзе нагадаць пра пашыранасць у Шаўчэнкі жанра народнай думы і тое, што яго ўласная творчасць уяўляе сабою думу – як нацыянальную форму казацкага паэтычнага летапісу. Шаўчэнка ў адкрытую паставіў праблему Бацькаўшчыны, ён як пісьменнік і мысліцель працаваў з усіх сіл сваёй няўрымслівай натуры дзеля Украіны, украінскай дзяржавы,

украінскага народа. Адстойваючы ідэю суверэннасці ўсіх нацый, пракладаў шлях у будучыню, прадказваў сённяшні дзень.

Яшчэ адзін доказ рамантызму Шаўчэнкі – галерэя яго жаночых вобразаў. Вобразы жанчын нібыта падаюцца і з дапамогай рэалістычных сродкаў. Аднак такога палымянага культу мацярынства, такога апафеозу жаночага кахання і жаночкай мукі не знайсці, відаць, ні ў аднаго з паэтаў свету. «Нещасний у особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу бачив у жінці, у матері», – адзначаў М. Рыльскі. У творчасці Шаўчэнкі мы знаходзім своеасаблівы сімвал – святы трыпціх. У свядомасці чытачоў ён знітаваны ў адзіным і непадзельным вобразе: Божай маці, Маці-Украіны, зямной жанчыны-маці.

Нарэшце, «непапраўным рамантыкам» Шаўчэнка выявіў сябе ў асабістым плане – у ідэі жаніцьбы напрыканцы жыцця на колішняй прыгоннай Лыкерыі Палусмакавай...

Рамантычнае светабачанне закладзена і ў прыродзе мастакоўскага таленту славутага беларуса Янкі Купалы. Апошнім часам, уводзячы творчасць беларускага Песняра ў сусветны кантэкст, яго творы разглядаюцца пераважна ў тыпалагічным супастаўленні з польскай, рускай літаратурамі (Г. Тычка, І. Багдановіч і інш.) і нават з далёкай іспанаамерыканскай (В. Максімовіч). Аднак нельга не прызнаць, што разгляд беларускай літаратуры першай трэці ХХ ст. вельмі перспектыўны менавіта ў кантэксце дасягненняў украінскай літаратурнай класікі. Рамантызм Янкі Купалы, які вельмі блізкі да ўкраінскай літаратуры, – пакуль што невычэрпная па сваёй глыбіні тэма. Шаўчэнка і Купала – яны роднасныя і адрозныя, бо вагі набірае і ўласная нацыянальная спецыфіка, і індывідуальная прырода таленту.